

ISSN 1304-8120 | e-ISSN 2149-2786

Araştırma Makalesi * Research Article

III. Amenhotep ile Amon Rahipleri Arasındaki Mücadele

The Struggle Between Amenhotep III and The Priests of Amon

Muhsin BABİLA

Doktora Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı
muhsin.hajiazeez1981@gmail.com
Orcid ID: 0000-0003-3744-9832

Öz: Tanrı Aton'u merkeze alan yeni bir inanç sistemi ortaya koymuş olan Akhenaton'un hayatı, Tanrı Amon rahipleri ile mücadele ile geçmiştir. Bu mücadele Eski Mısır tarihinin belki de en meşhur olayı olarak insanlara yansıtılmıştır. Fakat Eski Mısır'da sosyal hayatın büyük kısmını yöneten ve sahip oldukları güç ile siyasi konum kazanmaya çalışan Amon rahipleri ile diğer Mısır kralları arasındaki mücadele gölgede kalmıştır. Akhenaton'un babası olan III. Amenhotep de hem saraydaki Amon rahiplerinin taraftarları hem de krallığın dört köşesine yayılmış olan tapınaklardaki Amon rahipleri ile mücadele etmiştir. III. Amenhotep geleneğin aksine kardeşleri veya saray ahalisinden biri ile evlenmemiş ve Tanrı Amon'un emirlerine karşı gelmiştir. Ayrıca kraliyetin önemli makamlarına yerleşmiş olan Amon rahiplerinin yerine askeri ve sivil kökenli kişiler atamış bu durum sorunlar ortaya çıkarmıştır. Bu çalışma, III. Amenhotep döneminde, siyasi hayatı yönlendirmeye çalışan Amon Rahipleri ile Mısır kralı arasındaki mücadeleyi, dönemin kaynakları üzerinden açıklamayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: III. Amenhotep, Akhenaton, Amon, Kraliçe Tiy.

Abstract. Akhenaton, who introduced a new belief system centered on the god Aton, spent his life in a struggle with the priests of the god Amon. This struggle was reflected to people as perhaps the most famous event in the history of Ancient Egypt. However, the struggle between the priests of Amon, who ruled most of the social life in Ancient Egypt and tried to gain a political position with their power, and other Egyptian kings was overshadowed. Amenhotep III, Akhenaton's father, struggled with both the supporters of the Amon priests in the palace and the Amon priests in the temples spread across the four corners of the kingdom. Contrary to tradition, Amenhotep III did not marry one of his brothers or a member of the court and disobeyed the orders of the god Amon. In addition, he appointed military and civilian people instead of the Amon priests who had settled in important positions of the royalty, which caused problems. This study aims to explain the struggle between the priests of Amon and the Egyptian king, who tried to direct the political life during the reign of Amenhotep III, through the sources of the period.

Keywords: Amenhotep III, Akhenaton, Amon, Queen Tiy.

GİRİŞ

Yirmili yaşlarında ölen IV. Thutmose ile yerine geçen III. Amenhotep arasındaki soy bağı hakkında çelişkili görüşler bulunmaktadır (Fikri, 2009: 305). III. Amenhotep'in çocukluğuyla ilgili kanıt ve fresklere dayanarak, kralın en büyük oğlunun IV. Thutmose olduğu ve dolayısıyla tahtın varisi kabul edildiği iddia edilmiştir. Bu durumun en önemli delillerden biri Haqa-Ir-Nahh isimli kişinin Teb'teki mezarında bulunan resimdir. Bu resimde Haqa-Ir-Nahh, kendisine miras bırakan babası Hakrişo'ya bir buket çiçek sunarken tasvir edilmiştir. Bunların her ikisi, Haqa-Ir-Nahh ve Hakrişo kralın oğlu olan III. Amenhotep öğretmenleridir. Bu resmin sol tarafında Hakrişo çocuk Kral IV.

Geliş Tarihi:13.05.2023

Kabul Tarihi:13.06.2023

Yayın Tarihi:31.08.2023

Atıf: Babila, M. (2023). III. Amenhotep ile Amon rahipleri arasındaki mücadele. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(2), 467-471. Doi: 10.33437/ksusbd.1296758

Thutmose için gece nöbet tutmakta aynı zamanda kucağına oturmuş olduğu kralın başını göğsüne yaslamaktaydı. IV. Thutmose ise bir erkek çocuk halinde bahşedilen kraliyet nişanlarıyla tasvir edilmiştir. Mezarlık daha sonraki bir tarihte tahta çıkışından sonra ve III. Amenhotep'in taç giyme töreninden önce önünde Haqa-Ir-Nahh, Hakrişo'nun oğlu biçiminde tasvir edilmiştir. Haqa-Ir-Nahh, yetişmesinden sorumlu olduğu yedi genç erkekle çevrili olarak durmaktadır. Gruptan uzakta tek başına duran kişinin ise III. Amenhotep olduğu görülmektedir. Kralın oğlu ve soyundan gelen prens olması dolayısıyla III. Amenhotep, statüsünün yüceltilmesi amacıyla bu tarzda tasvir edilmiştir. Yapılan son araştırmalara göre III. Amenhotep'e nispet edilen mumyanın, IV. Thutmose'ye ait olabileceğine dair görüşler bulunmaktadır (Kabrol, 2003:109-111).

Kral IV. Thutmose'nin erken yaşta vefat etmesi, sarayda yerine geçecek olan veliahtın yaşının küçük olmasından dolayı endişe yaratmıştır (Zayid, 2002: 95). Henüz on iki yaşını geçmemiş olan bu genç adamın yükselişi birçok sıkıntı ve zorluklarla olacaktı. Diğer yandan Mısır geleneğine göre tahta çıkma hakkını sağlamlaştırmak için prensin, varis olan bir prenses ile evlenmesi gerekmektedir. Ancak evlenebileceği bir kraliyet prensesi yoktur. Yine de tahta çıkış ismi olan "Net Maat Ra" unvanı ile III. Amenhotep'e taç giydirilmiştir. Zamanın şartlarının da etkisiyle onun için evlilik yaşı erkene alınmıştır (Ali, 2008: 258).

Bu karmaşık dönem için birçok görüş ortaya atılmıştır. Bunlardan biri, III. Amenhotep'in IV. Thutmose'in çocuklarından biri olmadığına dair görüştür. Bu görüşü destekleyen tarihçiler, Amon rahiplerinin IV. Thutmose'in oğullarından birini ülkenin tahtında görmek istememiş ve bu nedenle II. Amenhotep'in oğullarından ve IV. Thutmose'nin kardeşi olan III. Amenhotep'i tahta geçirmiş olduğunu ileri sürmektedir. Ardından tahtı hak edene kadar onu desteklemişlerdir. Bu desteğin oluşmasının temelinde IV. Thutmose'nin, Tanrı Ra'nın rahiplerinin desteğinin sonucu tahta geçmiş olması bulunmaktaydı. IV. Thutmose'nin döneminde hoşnut olmayan Amon rahipleri II. Amenhotep'in oğlu III. Amenhotep'i tahta geçirerek ülkedeki prestijlerini artırmaya gayret göstermişlerdir (Zayid, 2002: 95).

III. AMENHOTEP İLE AMON RAHİPLERİ ARASINDAKİ MÜCADELE

IV. Thutmose'in kemiklerini inceleyen bilim insanları kralın, 26 yaşını geçmeden ölmesi nedeniyle III. Amenhotep'in oğlu olmayacağı ancak kardeşi olabileceğini iddia etmektedirler. III. Amenhotep saltanatının ikinci yılında Kraliçe Tiy ile evlenmiştir. Genç yaşta IV. Thutmose'un bu dönemde evlilik çağına gelmiş bir oğlu olması ise mantık dışıdır (Hassan, 2001: 52).

Bu taht mücadelesi bir yandan halef ve selef krallar arasında devam ederken diğer taraftan Tanrılar Ra ve Amon'un ruhbanları arasında da bir başka iktidar savaşı sürmekteydi. Bu dönemde her iki tarafta kendi nüfuz mücadelesi için kraliyet ailesinden bir prensi seçip iktidarı kontrol etmek, krallığın tüm zenginliğini kendi tasarrufları altına almak ve rakipleriyle savaşarak halk nezdinde küçük düşürmek amacıyla büyük mücadele bulunmaktadır. Kral III. Amenhotep'in döneminde ordunun bir kısmı Teb'te ve diğer bölümü Memfis'te konuşlanmıştır. Kolordular, tümenlere ve taburlara bölünmüştür. Bu taburlar, Amon ve Ra gibi ana tanrıların adlarını taşımaktadır. Tümenler ise güzel anlam içeren dini ifade eden isimlerden oluşmaktadır. En bilinenler "Aton Görkemi" ve "Ma'at Yanışması" gibi isimlerdir (Yıldırım, 2019: 35-51; Rayfştal, 1967: 275).

Memfis'te Kral IV. Thutmose'nin ölüm haberi yayıldıktan sonra III. Amenhotep tahta çıkmıştır. Öncesinde Tanrı Amon'un rahipleri, Kraliçe Hatşepsut'tan bildiğimiz doğum hikâyesine benzer bir ilahiyi halka okumuşlardır (Zayid, 2002: 95). Bu hikâye, Luksor Tapınağı'ndaki doğum odasının duvarlarına kaydedilmiştir (Tevfik, 1990: 35). Yetmiş gün sonra Teb Nekropolü'nde ölen kralın cenaze töreni düzenlenmiştir. Sonrasında yeni Kral, kraliyet nişanını giyerek, son eşlik esnasında gerekli ritüelleri mezarlığın girişinin önünde gerçekleştirecektir. Çünkü yaşayan bir kral vefat eden kralın sonsuz yaşama doğru yürürken ağzını açıp yemek yiyebilmesi, burnu ile nefes alabilmesi, gözlerinin görebilmesi ve kulaklarının duyabilmesi için gerekli ritüelleri yapmak zorundadır (Rayfştal, 1967: 271).

Kral III. Amenhotep hükümdarlığı sırasında, Eski Mısır'daki geleneksel yaşantıyı, siyasi gidişatı ve inanç biçimini değiştirmek için bazı adımlar atmıştır. Bu değişiklikler birçok sorun, çatışma ve istikrarsızlık ile sonuçlanmıştır. Bu adımların ilki Mısır'daki alışlagelmiş gidişatı değiştirerek Kraliçe

Tiy ile evlenmesi olmuştur. Taht varisi olan III. Amenhotep'in, Mısır geleneklere göre damarlarında kraliyet kanı akan bir kadınla evlenmesi gerekmekteydi (Nureddin, 2013: 423). En büyük kraliyet hanımı, taht varisinin annesi, kız kardeşi ve üvey kız kardeşlerinden biri ile evlenmesi gerekmekteydi. Ancak III. Amenhotep bu noktada adetleri ve dini gelenekleri ihlal etmiştir. Belki de Tanrı Amon rahiplerin hoşnutsuz olmalarının temelinde bu evlilik bulunmaktadır (Sadullah, 2001: 90). III. Amenhotep'in evliliğin yıl dönümleri abartılarak kutlanmıştır. Bu durum ihtimalle Tanrı Amon rahiplerine karşı bir meydan okuma olmuştur (Zayid, 2002: 96).

Kraliçe Tiy, kraliyet ailesinden olmamasına rağmen ailesinin sarayda saygın bir yeri olduğu bilinmektedir. Babası Yuya, Tanrı Amon'un ruhbanlarından biri olduğu gibi savaş arabalarının komutanı ve kraliyet atların komutanı unvanlarını da taşımaktadır. Yuya'nın büyük oğlu Anenn, Amon tapınağında yüksek bir göreve sahipken küçük oğlu Ay, Akhenaton döneminde babasının görevlerinden olan kraliyet atların komutanı görevini yürütmüştür. Annesi Tu'eta ise saygın unvanlara sahip bir saray kadını olup, hem Tanrı Min hem de Tanrı Amon'un tapınak şarkıcısıydı (Sadullah, 2001: 89; Yıldırım, 2021: 239-263).

Kraliçe Tiy'in hakkında bilinen gerçekler nispeten azdır. Muhtemelen o dönemde adet olduğu gibi 11 veya 12 yaşındayken evlenmiş, 48 yaşında dul kalmış ve 60'lı yaşlarının ortasında ölmüştür (Rayfştal, 1967: 182). Kraliçe Tiy, akıllı ve güçlü karakterli bir kadındı. Eşi hayatta iken ve öldükten sonra dahi krallığın tüm işlerini yönetmeyi başarmıştır (Nureddin, 2013: 423). Kraliçelerin tarih boyunca ulaştığı en yüksek makama ulaşmış ve krallığın yönetiminde oynadığı rol ve eşine verdiği öğütler ile imtiyazlar kazanmıştır. Şu an Mısır Müzesi'nde bulunan ve önceki dönemlerde alışık olmayan biçimde Kral III. Amenhotep ve Kraliçe Tiy'i yan yana oturmuş vaziyette gösteren büyük iki heykel bu gücün ispatıdır (Tevfik, 1990: 284). Amarna'nın resmi kayıtlarında saklanan Kraliçe Tiy'e ait birkaç diplomatik yazışma da bu kanıtlardan bazılarıdır. Bu yazışmalarda Mitanni kralı, dul kalan Kraliçeye, Mısır ile olan iyi ilişkilerin sürdürmesini talep etmiştir (Rayfştal, 1967: 182-183). Kraliçe Tiy mükemmel bir konum, güçlü bir etkiye sahip ve adı önemsiz belgelerde bile kralın adıyla birlikte yazılmıştır. Mitanni Kralı Tuşrata'nın kızı dâhil olmak üzere Tiy, diğer eşlerden ayrı tutulmuştur (Fikri, 2009: 300).

III. Amenhotep, Tiy dışında üç yüz on yedi hizmetkârı ile birlikte Mısır'a gelen Prensese Gelukhiba ile evlenmiştir. Ömrünün sonlarında Kral Tuşrata'nın kızı Prensese Tadukhiba adında başka bir Mitannili prenses ile de evlenmiştir (Salih, 1997: 306). Bunların dışında III. Amenhotep, Babilli bir prenses ile evlenmiştir.¹ III. Amenhotep'in saltanatının otuz birinci yılından önce yazdırdığı metinde: "İyi Tanrı, iki ülkenin ilahı, bayramların efendisi, Yukarı ve Aşağı Mısır'ın Kralı Neb Ma'at Ra, kraliyet eşi, Teb'in hükümdarı, Ra'nın oğlu III. Amenhotep, kraliyet eşi Sat-Amon ve kraliyet eşi Tiy" ifadesi geçmektedir. Bazı Mısır tarihçileri Tutankhamon'un bu evlilikten doğmuş olduğunu iddia etmektedir (Lalvit, 2005: 510; Rayfştal, 1967: 180).

III. Amenhotep'in alışılmadık evlilikten sonraki ikinci adımı siyasi nitelikte dini bir değişim olmuştur. III. Thutmose döneminden beri Mısır'da Heliopolis Teolojisine dair inançlar daha fazla kabul görmüştür. III. Amenhotep de gençlik yıllarından beri Tanrı Amon'un rahipleri tarafından yönetilen siyasi olayların tehlikelerini fark etmiştir (Lalvit, 2005: 568). III. Amenhotep, hükümdarlığı boyunca Teb sarayının temel sıkıntı kaynağı, Tanrı Ra'nın rahiplerinin IV. Thutmose'i tahta çıkarıp kendilerini yüceltmeleri olmuştur.

Bu girişim, Teb'teki Amon rahiplerinin etkisini ilk sınırlama girişimidir. Bunun dışında tanrılar Amon ve Ra bir araya getirilmek ve Amon-Ra adı altında toplanmasını istenmiştir. Zamanla III. Amenhotep, Tanrı Amon rahiplerinin etkisi altına daha fazla girerken, Kraliçe Tiy Tanrı Ra'nın tarafında kalmıştır. Bu dönemde yayılım gösterilen nüfuz sahasındaki bazı bölgelerde Ra'ya ibadet etmek daha yaygındı. Fakat Tanrı Amon inancı çağın gereklerine daha uygundu. Bu yeni inanç

¹ Yine de Mısır krallarının kızlarını yabancılarla evlendirmeyi reddetme alışkanlığı vardı. Babil krallarından biri olan Kadaşman Enlil, cesaret edip kızlarından birini onunla evlendirmesi ve onu kraliçe yapması için göndermesini istediğinde, III. Amenhotep, Babil'e; "Mısır kralları, kral olsalar bile kızlarını yabancılarla evlendirmeyi kabul etmezler" diye sert bir yanıt yazmıştır. (el-Suyufi, 2000: 79).

değişimlerine karşı Amon rahipleri daima sert direniş göstermişlerdir. Yabancılarla kaynaşma ve bütünleşme ile çağının gelişmelerinden kaynaklanan değişimlere direnmişlerdir (Ali, 2008: 274-275).

Kral III. Amenhotep, karısının erkek kardeşi olan Anin'i Karnak Tapınağı'nda Amon'un ikinci büyü rahibi olarak atamıştır. Aynı zamanda Amon tapınağında Ra'ya tapınmayı gözetleyerek Teb'te ilk kez güneşin başrahibi unvanını ona vermiştir. Bu durum nedeniyle Amon rahipleri huzursuz olmuştur. Kral III. Amenhotep, aşama aşama Amon'un büyük rahiplerinin etkisini sınırlamaya başlamıştır. Bu nedenle Teb'deki Amon'un başrahibi Meri Ptah'ın artık Yukarı ve Aşağı Mısır rahiplerinin gözetmeni unvanına sahip olmadığı görülmektedir. Ancak Meri Ptah, daha mütevazı unvanlar taşımaya başlayarak Teb rahiplerinin gözetmeni olmuştur. Öte yandan bu dönemde, Amon'un bazı büyük rahiplerinin bize sadece isimlerinden başka eser bırakmadıkları görülmektedir. III. Amenhotep, Menfis'in statüsünün yükseltilmesine ayrı önem vermiştir. Cenaze tapınağını, Ptah Tapınağı yakınında kurmakla kalmayıp en büyük oğlu Thutmose'u ilk kez Menfis'te Ptah'ın başrahibi yapmıştır. Bazı iddialara göre Thutmose, Yukarı ve Aşağı Mısır rahiplerinin gözetmeni unvanını taşımıştır. III. Amenhotep'in saltanatının son yıllarında Kral, Yukarı ve Aşağı Mısır rahiplerini denetleme görevini rahip olmayan Vezir Ra Musa'ya vermiştir. III. Amenhotep'in yaptığı her şey Teb şehrinde üst mertebedeki Amon rahiplerinin etkisini azaltmaya yöneliktir (Mahmud, 1974: 335).

III. Amenhotep, gelenek olduğu üzere Kral olur olmaz kuzeye doğru bir askeri sefere çıkmış ve Doğu Akdeniz kıyılarındaki şehirlerde başlayan isyanları bastırmıştır (Nureddin, 2013: 224). Güneyde ise krala isyan eden kabilelere karşı bir diğer sefer düzenlemiştir. Bu seferler saltanatının beşinci yılında gerçekleşmiştir. Bu seferler savaş amacından çok bir disiplin sağlama hamlelerdir. Bu seferlerin haberlerini, alınan kölelerin durumunu ve öldürülenlerin listesini içeren bir levha Semna kalesi yakınlarında bulunmuştur (Ali, 2008: 260). Kral III. Amenhotep, mizaç olarak savaşa meyilli değildi. Yine de döneminde Doğu Akdeniz bölgesinde istikrar sağlanmış ve yöneticiler, Mısır hazinelerine düzenli olarak haraç göndermiştir. Bu barışçıl atmosferde sanatta ilerleme ve refah kaydedilmişti. Tapınaklar, saraylar ve heykeller yaptırılmış, III. Amenhotep, lüks ve zevk içinde bir yaşam sürdürmüştür (O'Connor ve Cline, 2001: 257 – 261; Nureddin, 2013: 285).

Kral III. Amenhotep, saltanatının 37. veya 38. yılında ölmüş ve kendisine yakışan bir ihtişamla gömülmüştür (Tevfik, 1990: 287). Henüz 50 yaşlarında olmasına rağmen modern tarihçiler ondan yaşlı bir adam olarak söz etme konusunda hemfikirdir. Erken yaşlanması hastalık sonucu olabileceği gibi bunamış olabileceğine dair şüpheler var gibi görünmektedir. Kraliçe Tiy ise özellikle iktidarının son döneminde onun için güven kaynağı olmuş ülkeyi korumayı başarmıştır (Nureddin, 2013: 426). Oğlu IV. Amenhotep ölümünden sonra tahta çıkmıştır (Rayfştal, 1967: 297).

SONUÇ

Eski Mısır tarihindeki ilginç siyasi mücadelelerden biri olan III. Amenhotep ile Tanrı Amon rahiplerinin mücadelesinde bir kazanan olduğu iddia edilmezse de siyasi açıdan zayıflayan Mısır krallığının kaybettiği aşikârdır. Eski Mısır'da bin yıllar boyunca sosyal hayatı düzenleyen ruhban sınıfı, Mısır krallarının her açıdan yardımcısı konumundaydı. Özellikle kâtiplik yapan rahipler, kendilerine sarayda yer bulabiliyorlardı. Bu kâtip rahiplerin başarı gösterenleri vezirlik makamına kadar yükselmeyi başarmıştır. Eski Mısır'da binlerce tanrıya aynı anda tapılmış ve her tanrı için de tapınaklar yapılmıştır. Bu tanrılar, farklı dönemlerde genel inanışa göre kendi aralarında hiyerarşik olarak sıralanmıştır. Bazı dönemlerde dokuz tanrı Mısır halkı için baş tanrılık konumuna yükselmiş bazı dönemlerde ise dişil ve erkek tanrılar ve tanrıçalar inancın merkezinde yer almıştır. Yeni Krallık döneminde Eski Mısır'daki tüm tanrılar karşısında Amon, bir noktada tekleştirilmeye ve diğer tanrılardan üstün konuma getirilmeye çalışılmıştır. Bu duruma birçok Mısır kralı karşı çıksa da III. Amenhotep, Amon Rahiplerine karşı açık biçimde mücadeleye başlamıştır. III. Amenhotep'in oğlu Akhenaton döneminde ise bu mücadele açıktan savaşa dönüşmüştür.

KAYNAKÇA

Ali, D. R. A. (2008). *Tarih Mısır el-Kadime Minzu Akdemu'ul-Usur Hetta Nihayet el-Usrat el-Vataniyye*, C.3, Kahire: Metabih Meclis el-Ala Lil-Asar.

- el-Suyufi, M. (2000). *Umulhadarat Melameh Amma li-Evvel Hadara Sana'aha el-İnsan*, C. 3, Kahire: Dar-ül-Mısriyye el-Lübnaniyye.
- Fikri, V. (2009). *Muces Mevsua Mısır el-Kadime*, C. 1, Kahire: Mektebet el-Metbuli.
- Hassan, S. (2001). *Mısır'ı'l-Kadim el-Siyade el-Alemiyye ve el-Tevhid*, C. 5, Kahire: Mektebetü'l-Usra.
- Kabrol, E. (2003). *Amonhotep el-Salis el-Melik el-Muazzam*, Çev: Mahir Cuyicaci, Kahire: el-Meclis el-Ala li'l-Sakafe.
- Kinal, F. (1983). *Eski mezopotamya tarihi*, Ankara: A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Lalvit, K. (2005). *Tibe ev Neş'et el-İmparatoriyye*, Çev: Mahir Cuyicaci, el-Kahire: Meclis el-Ala Li's-Sekafe.
- Mahmud, B. İ. (1974). *el-Maabad fi el-Devle el-Hadise fi Mısır el-Firavniyye Tanzimehu el-İdari ve Devrahu el-Siyasi*, İskenderiyye: el-Heve el-Mısriyye- el-Amme Lil-Kitab.
- Nureddin, A. (2013). *Tarih ve Hezaret Mısır el-Kadime Minzu Bidayet el-Usraat ve Hetta Nihayet el-Devle el-Hadise*, C. 1, Kahire: Daru'l- Aksa.
- O'Connor, David & Cline, E. H. (2001). *Amenhotep III: Perspectives on his Reign*. University of Michigan Press.
- Rayfştal, E. (1967). *Tibe Fi Ahd Amenhotep el-Salis*, Çev: İbrahim Rızık, Beyrut: Müessset Franklin Li't-Tibae ve'l-Neşr.
- Sadullah, M. A. (2001). *fi Tarih Mısır el-Kadime*, Mısır: Merkez el-İskenderiyye li'l-Kitab.
- Salih, A. (1997). *Mevsuat Tarih Mısır Ebre el-Usur*, Kahire: Heve el-Mısır el-Amme, li'l-Kitap.
- Tevfik, S. (1990). *Tarih el-Amara Fi Mısır el-Kadime el-Uksur*, Kahire: Dar el-Nahze el-Erebiyye.
- Yıldırım, E. (2019). *Nil'in tanrı kralları*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Yıldırım, E. (2021). Eski Mısır'daki Memfis teolojisine göre yaratılış anlayışı ve tanrısal hiyerarşinin düzenlenmesi. *Milel ve Nihal - İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 18(2), 239-263.
- Zayid, A. (2002). *Mısır el-Halide, Mukaddime fi Tarih Mısır el-Feruniyye Mınu Akdem el-Usur Heta âm KM. 332*, C. 2, Kahire: el-Heve el-Mısriyye el-Amme Li'l-Kitab.